

Сімейне неблагополуччя як фактор злочинності неповнолітніх

Кризові явища суспільного життя в період становлення державності України багато в чому обумовлені постійною зміною і нестабільністю в політичній, економічній, соціальній, правовій та інших сферах. Населення зіштовхнулося з раніше невідомими в житті суспільства процесами і явищами безробіття, економічним спадом, зниженням життєвого рівня тощо. Однією з найбільш незахищених від соціальних потрясінь і уразливих при дії криміногенних факторів категорій опинились неповнолітні¹. Зростання злочинності, і особливо серед неповнолітніх, – один із найбільш виразних симптомів соціального нездоров'я суспільства.

Стан злочинності серед неповнолітніх характеризують такі показники. У 1994 р. неповнолітніми скоєно 28 112 злочинів, що на 10,8 % більше, ніж за попередній рік, у злочинну діяльність було втягнуто 32 680 осіб. У 1995 р. кількість неповнолітніх осіб, які скоїли злочини, досягла 33 028 чол., що перевищує аналогічний показник 1994 р. на 5,9 %, а кількість злочинів, скоєних ними, досягла цифри 28 096. З 1996 р. спостерігається зменшення кількості неповнолітніх осіб, які якимось чином причетні до скоєння злочинів. У 1996 р. органами внутрішніх справ було зареєстровано 31 269 неповнолітніх злочинців, які скоїли 41 811 злочинів, у 1997 р. – відповідно 29 618 і 40 051, а у 1998 р. виявлено 28 267 неповнолітніх правопорушників, які скоїли 39 076 злочинів². Серед зареєстрованих злочинів, скоєних неповнолітніми у 1998 р., найбільшу частину складають такі: умисне вбивство – 251, умисне тяжке тілесне ушкодження – 298, згвалтування – 193, крадіжка – 18 275 (що складає 46,77 % від загальної кількості злочинів).

Аналіз криміногенної ситуації серед неповнолітніх свідчить про те, що у деяких регіонах держави вона продовжує залишатися складною. За даними МВС України зростання злочиннос-

Мироненко Валентина Петрівна — науковий співробітник, старший лейтенант міліції.

ті зареєстровано у семи областях, Республіці Крим та на території чотирьох транспортних магістралей. Найбільше зростання злочинності неповнолітніх спостерігається в Криму, Черкаській, Кіровоградській, Чернігівській, Миколаївській, Чернівецькій, Рівненській, Житомирській областях та на території Південної, Придніпровської, Південно-Західної та Одеської залізниць. У числі неповнолітніх злочинців 7,2 тис. учні загальноосвітніх шкіл та 4,2 тис. учні профтехучилищ.

За даними начальника кримінальної міліції у справах неповнолітніх В. Жолобчука, до кримінальної відповідальності у 1997 р. лише у м. Києві було притягнуто 1282 підлітки³. Того ж, 1997 р., у виховно-трудої колонії України направлено близько 5 тис. неповнолітніх, судами засуджено 18 363 неповнолітніх, серед яких 1339 дівчат⁴.

Зазначена ситуація обумовлена відповідними негативними чинниками, які відображають сучасні соціально-економічні процеси. Серед них, в першу чергу, необхідно виділити такі, що пов'язані з падінням життєвого рівня і соціальної активності основної частини населення, соціально-психологічними перевантаженнями і моральною деградацією чималої його частини, зниженням дисципліни і правослужняності майже в усіх сферах суспільних відносин тощо. Це не могло не позначитись негативно на вихованні дітей, власне їх поведженні і, головне – мотивації поведінки в сучасних умовах (гіпертрофовані корисливі інтереси стають на перше місце в житті підлітків, а задоволення їх, як правило, орієнтовано на нетрудові засоби)⁵.

Як відзначав, А.Й.Міллер, неповнолітній злочинець не стає як таким раптово, в момент скоєння злочину⁶. Як правило, антисоціальні властивості його особистості формуються поступово і задовго до скоєння кримінально караного діяння, яке дає підстави для якісно нової соціально-правової оцінки особи неповнолітнього як особи злочинця.

Дійсні мотиви поведінки неповнолітніх правопорушників залежать від наявності різних обставин, що створюють атмосферу, в якій ця особистість сформувалась. Безумовно, наявність позитивних компонентів навколишнього оточення не буде сприяти появі деградованої особистості, і навпаки, негативна атмосфера згубно впливатиме на свідомість неповнолітнього.

Серед мотивів, що спонукають неповнолітніх до протиправних діянь, необхідно виділити також такі, як можливість отримання легкого прибутку, низький рівень доходів у сім'ї, неможливість законно заробити гроші, безкарність правопорушень та правова неосвіченість.

Вченими доведено, що на формування особистості неповнолітніх, які у визначеній ситуації здатні скоїти правопорушення, безпосередньо можуть впливати такі обставини:

- недоліки сімейного виховання (бездоглядність малолітніх і неповнолітніх);
- негативний вплив сім'ї;
- несприятливий вплив найближчого побутового оточення;
- зв'язки і контакти за місцем проживання, навчання або роботи;
- недоліки шкільного виховання, дефекти в організації побуту і дозвілля;
- незадовільні житлові умови;
- недоліки в роботі органів внутрішніх справ по попередженню правопорушень неповнолітніх;
- підбурювання з боку дорослих (як правило, осіб, раніше судимих);
- негативний вплив книжок і кінофільмів, що пропагують розпусту і насильство тощо⁷.

Серед усіх названих обставин необхідно виділити таку, як негативний вплив сім'ї, оскільки саме недоліки сімейного виховання, як зазначав В.П. Шахматов знаходяться в безпосередньому зв'язку з динамікою правопорушень підлітків⁸.

Аналіз інтересів молодих правопорушників показав їх деяку специфічність, що пояснюється не стільки залежністю від віку, скільки від умов виховання в неблагополучній сім'ї. Саме тут починається викривлення інтересів, тобто процес ранньої де-соціалізації особистості, що переростає з віком в поведінку зі стійкими антисуспільними поглядами. У 30 – 40 % випадків правопорушень, скоєних неповнолітніми, встановлено наявність прямого негативного впливу протиправної поведінки з боку батьків (зловживання алкоголем, грубість і жорстокість, дармоїдство, аморальний спосіб життя)⁹.

Як показують дослідження неблагополучних сімей неповнолітніх, у багатьох із них мають місце сімейні розлади, пияцтво, бійки, сварки. Все це не тільки ускладнює виховання в подібних сім'ях, але і послаблює, а то і повністю нейтралізує позитивний вплив школи, трудових колективів. Кінцевим же результатом нерідко є становлення неповнолітнього на хибний життєвий шлях.

Отже, вся атмосфера в сім'ї, невисока моральність, обмежені інтереси, її неповний склад (розлучення або смерть одного з батьків), низький рівень освіченості батьків створюють так званий "ефект запізнення" у формуванні особистості, що безпосередньо впливає на формування соціально-психологічних особливостей майбутнього правопорушника, його погляди, ціннісні орієнтації та мотиви поведінки.

Поняття "сімейне неблагополуччя" – збиральне. Воно охоплює різні негативні характеристики сім'ї, дефекти не тільки її структурного, кількісного і статеві-вікового складу, але й стан внутрішньосімейних стосунків, взаємин між членами сім'ї із зовнішніми соціальними інститутами (школою, училищем, виробництвом).

Серед факторів, які визначають неблагополуччя сім'ї, виділяють розпад сімейних зв'язків і відносин, що виражається в структурній неповноцінності неблагополучної сім'ї або в порушенні функціонування міжособистісних відносин подружжя:

63 % неблагополучних сімей не мають у своєму складі батька;
2,5 % – матері або обох батьків.

94 % – відсутній належний контакт між членами сім'ї;

91 % – батьки, які перебувають у фактичному шлюбі з матір'ю, не беруть участь у веденні домашнього господарства;

95 % – батьки не беруть участі у вихованні дітей, які проживають з ними¹⁰.

До структурно-неповноцінних слід віднести і ті формально структурно-неповноцінні сім'ї, батьки яких тривалий час не живуть із сім'єю, не надають їй матеріальної та іншої допомоги:

В юридичній літературі існують різні класифікації неблагополучних сімей. Згідно однієї з них існують сім'ї, які:

а) не можуть, але бажали б займатися вихованням дітей (як правило, це одинокі матері, постійно зайняті проблемами матеріального порядку – основну увагу вони змушені приділяти роботі,

а не дитині); б) можуть, але не бажають займатися своїми дітьми (частіше це – інтелігентні сім'ї, в яких батьки стурбовані лише особистими інтересами і проблемами. Діти в таких сім'ях стають зайвими і заважають батькам жити для себе); в) не можуть і не бажають займатися вихованням дітей. Як правило, це сім'ї алко-голіків¹¹.

Крім того, деякими вченими, за ознаками сімейного виховання, виділено три групи сімей з такими виховними позиціями:

- активною (відповідальне ставлення до своїх батьківських обов'язків, задовільна орієнтація в цілях і методах виховання, реагування на події у житті дитини, її успіхи у навчанні, наявність друзів тощо);

- пасивною (відсутність інтересу до занять дітей, їхніх друзів, надання повної свободи у виборі форм поведінки тощо);

- негативною (нездорова обстановка в сім'ї, що супроводжується сварками, бійками, пияцтвом і грубістю дорослих, неповагою до суспільства і один до одного, повним ігноруванням вимог школи і навіть конфліктністю у відносинах з нею, проявами жорстокості до дітей та інших членів сім'ї, прищепленням негативних поглядів і звичок, і нарешті, присутністю у сім'ї злочинців та осіб з явно вираженою антигромадською поведінкою)¹².

Наявність різних класифікацій сімейної неблагополучності зумовлює такий факт, що в юридичній літературі відсутнє єдине визначення поняття *неблагополучної сім'ї*.

Так, на думку В.Л. Єрмакова під неблагополучною сім'єю слід розуміти таку сім'ю неповнолітнього, в якій спостерігається ситуація незгодженості сімейного виховання з метою і завданнями суспільства в області виховання підростаючого покоління, що в кінцевому результаті призводить окремих дітей до скоєння злочинів¹³.

М.І. Ветров до неблагополучних сімей відносить такі сім'ї, які зовнішньо негативною поведінкою не виділяються, однак через невміння або просто небажання батьків займатися вихованням дітей останні скоюють антисуспільні вчинки¹⁴.

Сьогодні питанням неблагополучності сім'ї в юридичній літературі приділяється дуже велика увага.

Вченими в області сучасної педагогіки і психології виділені такі чотири види неблагополучних сімей:

– конфліктна сім'я, в якій по психологічним причинам особисті взаємини між подружжям будуються не по лінії контакту, а в напряму поглиблення і розвитку конфліктної взаємодії;

– аморальна сім'я, в якій уже не тільки особисті взаємини, але і весь спосіб життя зумовлює неузгодженість з елементарними нормами взаємовідносин, що сприймаються більшістю громадян (учасників шлюбно-сімейних відносин) – це сім'я, в яких поведінка подружжя виливається в такі форми, які виходять за рамки сім'ї і стають об'єктом громадського осуду):

– педагогічно неспроможна сім'я, в якій при наявності нормальних взаємовідносин між подружжям неправильно формуються взаємини з дітьми, використовуються такі способи впливу на них, котрі суперечать природному процесу розвитку особистості дитини;

– асоціальна сім'я – її особливістю є негативна, антисуспільна направленість, що виражається в передачі дітям такого ставлення до суспільних цінностей, норм і вимог, які в певній мірі негативно сприяють розвитку дитини¹⁵.

Під впливом сім'ї відбувається створення такого світогляду, уявлень, ідеалів, смаку, традицій і установок, які не відповідають загальноприйнятим у нашому суспільстві. Тому деякими вченими виділена також ще одна група сім'ї – проблемна сім'я, тобто сім'я з антипедагогічними методами виховання дітей, що сприяє спотвореному формуванню особистості неповнолітнього правопорушника, при відсутності ознак, які характеризують неблагополучну сім'ю¹⁶.

Виділення проблемної сім'ї в окрему категорію, на нашу думку, є правильним, тому що їй притаманні власні особливості. По-перше, для проблемної сім'ї характерний локальний конфлікт (тоді як у неблагополучній – загальний), який вирішується в процесі соціальної взаємодії і педагогічно спрямованого виховання. По-друге, ця сім'я відрізняється латентним характером (у неблагополучних сім'ях такий характер очевидний), який виявляється найчастіше вже після скоєння підлітком якого-небудь правопорушення. Спільними ж компонентами, що присутні у проблемній сім'ї поряд з іншими неблагополучними сім'ями, виступають структурна неповноцінність, більш низький загальноосвітній

і культурний рівень, спотвореність деяких інтересів, деякі відхилення від моральних принципів тощо.

Безконтрольність з боку сім'ї, випадення із-під впливу навчального або трудового колективу закріплюють у підлітка почуття безвідповідальності і уседозволеності.

Становище ще більше погіршується через приєднання такого підлітка до неформальної антигромадської групи, члени якої показують приклади протиправної і навіть злочинної поведінки. Скоюючи правопорушення, неповнолітній уже не засуджує себе за це, не відчуває почуття сорому або докори совісті. Вживання алкоголю перетворюється в норму, обумовлюючи подальшу деградацію особистості.

Безкарність перших правопорушень розвиває звичку ігнорувати вимоги закону, не рахуватися з думкою оточуючих. Одночасно вчинки переростають у стійку протиправну поведінку, яка уже детермінується не стільки зовнішніми факторами, скільки особистісними властивостями неповнолітнього. Тепер при скоєнні правопорушення він не тільки використовує підходящу ситуацію, але й частіше створює її сам, залучаючи при цьому в антигромадську діяльність інших морально нестійких підлітків.

З огляду на вищевикладене можна з усією впевненістю стверджувати, що негативний вплив сім'ї, недоліки сімейного виховання, недбале ставлення батьків до своїх обов'язків, сприяють формуванню у дітей антигромадської поведінки, призводять до скоєння протиправних вчинків, а іноді і злочинів.

Видатний педагог В. Сухомлинський говорив, що важка дитина – це дитя пороків батьків, зла сімейного життя, це квітка, що розквітає в атмосфері безсердечності, неправди, обману, бездіяльності, зневаги до людей, нехтування своїми громадянськими обов'язками¹⁷.

Діти – це дзеркало сім'ї і в них, не дивлячись на індивідуальні особливості, відображається той характер, який сім'я створила.

Недоліки сімейного виховання можуть розглядатися як умови, що сприяють формуванню суспільно небезпечної особи. В окремих випадках сімейні обставини виступають як конкретна причина того чи іншого правопорушення, скоєного неповнолітнім. І важко не погодитись з тим, що причини та умови злочинності неповнолітніх пов'язані, насамперед, з несприятливими

умовами життя і виховання, послабленням соціального контролю за поведінкою неповнолітніх, несвоєчасним реагуванням на криміногенні ситуації (негативний вплив протиправної та аморальної поведінки в сім'ї, пияцтво, грубість, жорстокість)¹⁸.

Ось чому одним із найважливіших напрямів у діяльності органів внутрішніх справ є виявлення і оздоровлення обстановки в неблагополучних сім'ях, в яких батьки або особи, які їх замінюють, не приділяють належної уваги вихованню дітей, справляють на них негативний вплив своєю поведінкою, способом життя.

Законом України "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи неповнолітніх", який був прийнятий 24 січня 1995 р., створена система державних органів, що включає кримінальну міліцію у справах неповнолітніх, служби у справах неповнолітніх, центри медико-соціальної реабілітації, притулки для неповнолітніх тощо. Зазначені органи покликані займатися життєво важливими проблемами дітей і підлітків, які потребують турботи і захисту з боку держави від дня свого народження і до повноліття.

Як відомо, виявлення та усунення причин, що сприяють скоєнню неповнолітніми правопорушень, покладено на відповідні підрозділи правоохоронних органів.

Зокрема, кримінальна міліція у справах неповнолітніх у своїй діяльності по захисту прав та інтересів дітей, а також по попередженню правопорушень серед них, повинна виконувати такі обов'язки:

- проводити роботу щодо запобігання правопорушенням неповнолітніх;

- виявляти, припиняти та розкривати злочини, вчинені неповнолітніми, вживати для цього оперативно-розшукових і профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством;

- виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень, вживати в межах своєї компетенції заходи щодо їх усунення, брати участь у правовому вихованні неповнолітніх;

- розшукувати неповнолітніх, які залишили сім'ї, навчально-виховні заклади (бродяжать) та спеціальні установи для неповнолітніх;

– виявляти дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво;

– виявляти осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство і жорстокість, сексуальну розпусту;

– викликати неповнолітніх, їхніх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а також інших осіб у справах та інших матеріалах про правопорушення і у разі ухилення без поважних причин від явки за викликом – піддавати їх приводе;

– відвідувати неповнолітніх правопорушників за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їхніми батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками).

На наш погляд, основне, що необхідно для досягнення і виконання поставлених завдань – це цілеспрямована робота з конкретно неблагополучною сім'єю і дитиною, яка виховується в цій сім'ї.

Роботу з неблагополучними сім'ями можна розділити на декілька етапів.

Перший – виявлення неблагополучних сімей. Приводом такої уваги до сім'ї слугує перш за все бездоглядний спосіб життя неповнолітнього, скоєні ним правопорушення.

Розбираючись з неповнолітніми, співробітник служби у справах неповнолітніх цікавиться його батьками, відносинами в сім'ї. У необхідних випадках батьків викликають в органи внутрішніх справ, де детально вивчається обстановка в сім'ї. Мета бесіди полягає не тільки в тому, щоб з'ясувати причини несприятливого становища в сім'ї, але й у тому, щоб і батьки посилили виховний вплив на дітей, контролювали їх поведінку. Викликаним для бесіди батькам роз'яснюються обов'язки по правильному вихованню дітей і відповідальність за невиконання цих обов'язків. Тут провідна роль належить методу переконання. Однак "...переконання не може і не повинно зводитись до безкінечних умовлянь і потурань по відношенню до тих, хто ігнорує його. В таких випадках у процесі впливу на людей поступово проявляється примусовий елемент, а за тим на зміну може виступити і примус"¹⁹. Тому, на наш погляд, слід погодитись з Г.М. Мінковським, який пропонує, що попередження батьків про їх відпо-

відальність за невиконання обов'язків по вихованню дітей необхідно оформлювати шляхом відібрання підписки, а також зобов'язання особи, яка дає підписку, забезпечити належне виховання і поведінку дітей²⁰.

Для виявлення неблагополучних сімей співробітники служби у справах неповнолітніх повинні активно використовувати можливості всіх служб органів внутрішніх справ, відділів народної освіти, охорони здоров'я, громадських організацій, житлово-комунальних установ, батьківських комітетів шкіл, комісій у справах неповнолітніх і т.ін. Чим раніше такі сім'ї стануть спостерігати органи внутрішніх справ, тим успішніше та ефективніше можна проводити роботу з батьками і, таким чином, мати реальні можливості запобігти становленню дитини на шлях бездоглядності і правопорушень.

Другий етап – обстеження житлово-побутових умов, відвідування сімей. У роботі з неблагополучними сім'ями насамперед необхідно знати їх матеріально-побутові умови; взаємини між батьками, причини неблагополуччя в сім'ї. Для з'ясування цих причин практикується відвідування сімей для обстеження спільно з представниками громадськості.

Співробітники названої служби повинні враховувати, що недоліки сімейного виховання можуть бути результатом або небажання батьків виконувати свій обов'язок виховання, або невміння, неправильного розуміння обсягу своїх обов'язків перед дітьми, або ускладненості через об'єктивні причини забезпечити в повному обсязі виховний вплив на дітей і нагляд за ними. Наприклад, об'єктивна неможливість здійснювати належне виховання дітей в сім'ї може виникнути у зв'язку з матеріальними умовами, тяжкою хворобою батьків або тривалим відрядженням. Усі ці питання можуть бути з'ясовані тільки при відвідуванні сім'ї, детальному ознайомленні з її життям.

Третій етап – взяття неблагополучної сім'ї на облік, допомога в оздоровленні обстановки і вихованні дітей.

У системі профілактики сімейного неблагополуччя і попередження правопорушень неповнолітніх до цього часу залишається відкритим питання про відповідальність осіб, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах з матерями неповнолітніх правопорушників. За отриманими даними, саме "сожителі"

суттєво поглиблюють неблагополучність сім'ї. Більш того, 42 % підлітків залучились в сім'ї до вживання спиртних напоїв, 29 % – до паління, лихослів'я – навчилися цьому у "вітчима", чоловіків (друзів матері), які тимчасово проживають у сім'ї і досить часто змінюють один одного²¹.

Разом з тим серед заходів профілактики сімейного неблагополуччя і попередження правопорушень неповнолітніх не виявлено жодного випадку притягнення цих осіб до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Своєчасне оздоровлення обстановки в сім'ї або невідкладне вилучення із неї дитини набувають особливого значення. Саме невідкладність реакції служб у справах неповнолітніх, школи на ненормальні умови життя дітей в сім'ї, на наявність шкідливих впливів у найближчому побутовому оточенні або завідома недостатність вживаних заходів – один із суттєвих недоліків роботи по ранньому попередженню правопорушень, що послаблює її ефективність. Тому вся робота служб у справах неповнолітніх з неблагополучними сім'ями повинна бути підпорядкована не тільки збиранню матеріалів, що характеризують обстановку в ній, але, головним чином, усуненню тих несприятливих обставин, що негативно впливають на життя і поведінку дітей.

З початку 1998 р. вживались організаційні та практичні заходи щодо реалізації доручення Президента України за результатами наради з питань виконання Національної програми "Діти України".

Спільними зусиллями МВС України, Міністерства у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти протягом 1997 – 1998 рр. організовано та проведено загальнодержавні оперативно-профілактичні операції "Канікули", "Підліток", "Літо", "Вокзал", "Діти вулиці", які були спрямовані на попередження правопорушень серед неповнолітніх, активізацію профілактичної та оперативно-розшукової роботи підрозділів кримінальної міліції у справах неповнолітніх та стабілізацію оперативної обстановки у підлітковому середовищі.

Крім того, МВС вживались заходи щодо активізації індивідуально-попереджувальної роботи серед найбільш криміногенної частини неповнолітніх правопорушників. Для цього співробітниками підрозділів кримінальної міліції у справах неповнолітніх, спільно

з службами у справах неповнолітніх місцевих держадміністрацій, здійснювався контроль за способом життя і поведінкою 49,8 тис. підлітків, які перебувають на обліку, із яких 28 тис. виявлено і поставлено на облік минулого року. За кожним навчальним закладом були закріплені співробітники органів внутрішніх справ, які здійснювали там правову пропаганду та профілактичну роботу.

Однак вживаних заходів виявляється недостатньо. Внаслідок багатьох причин у державі і суспільстві відсутнє належне розуміння тих негативних наслідків, до яких призведе нехтування проблем підростаючого покоління.

Коли наше суспільство зрозуміє це і зробить конкретні кроки в цьому напрямку, то і не будуть з'являтися на шпальтах газет висновки про те, що 20 тис. гвалтівників, вбивць, повій і крадіїв ми підготували уже сьогодні, що підростаюче покоління – це покоління бандитів, головорізів. (Татьяна Хлебникова. Маугли каменных джунглей столицы // Киевские ведомости. – 1998. – 13 мая).

Але все ж таки необхідно пам'ятати гіркий досвід минулого, коли в галузі виховання підростаючого покоління панував принцип здійснення батьківських прав в інтересах суспільства, втілення якого призвело до того, що всезагальна відповідальність за виховання неповнолітніх обернулася безвідповідальністю. Де-хто і до цього часу переконаний, що відповідальність за виховання дітей покладена лише на державу і школу. Звідси нехтування і байдуже ставлення батьків до виховання дітей в сім'ї, свідомо відмова від їхнього виховання.

Необхідно зрозуміти, що яких би заходів не вживала держава, суспільство – вони не зможуть виправити того, що вкладаєно батьками у свою дитину.

¹ Див.: Бакаєв О.В., Біленчук П.Д. Деякі аспекти молодіжної політики в Україні //Розбудова держави. – 1996. — № 1.

² Там же.

³ За статистичними даними МВС України.

⁴ Див.: Урядовий кур'єр. – № 192. -- 1998 р. – 6 жовт.

⁵ Див.:Чепельська Т. За ґратами – неповнолітні... //Мснем Закону. – № 10. – 1998. – 6 бер.

⁶ Див.: Миллер А.И. Противоправное поведение несовершеннолетних: генезис и ранняя профилактика. – К., 1985. – С.113.

⁷ Див.: Пионтовский А.А. Курс советского уголовного права. – М.: Наука, 1970. – Т.2. – С. 247; Каневский Л.Л. Расследование и профилактика преступлений. – М., 1982. – С. 95; Остроумов С.С., Кузнецова Н.Ф. О причинах и

условиях преступности // Вест. Моск. ун-та. – Право. – 1965. – № 4. – С. 49; *Остроумов С.С.* Некоторые вопросы изучения правонарушений среди несовершеннолетних. – М., 1970. – С. 18; *Шабанов Ю.В.* Предупреждение правонарушений среди несовершеннолетних. – Минск, 1969. – С. 8; *Мишковский Г.М.* Криминология. – М., 1976. – С. 291–298.

⁸ Див.: *Шахматов В.П., Хаскельберг Б.Л.* Новый кодекс о браке и семье. – Томск, 1970. – С. 158.

⁹ Див.: *Ветров М.И.* Профилактика правонарушений среди молодежи. – М., 1980. – С. 136.

¹⁰ Див.: *Фокин В.М., Куликов Г.В., Белоглазов Ю.И.* Борьба с пьянством и тунеядством родителей, имеющих несовершеннолетних детей. – М.: ВНИИ МВД. 1981. – С. 8.

¹¹ Див.: *Абызов Р.М.* Предупреждение преступлений несовершеннолетних органами внутренних дел. – Ташкент, 1985. – С. 11.

¹² Див.: *Бейсбаев Е.М., Крюкова Н.И., Рябис Л.А.* Предупреждение правонарушений несовершеннолетних. – М., 1983. – С. 14.

¹³ Див.: *Єрмаков В.Д.* Криміналістична характеристика умов сімейного виховання і соціально-правові аспекти вдосконалення ранньої профілактики правопорушень неповнолітніх: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1977. – С. 7.

¹⁴ Див.: *Ветров М.И.* Организация работы с неблагополучными семьями // Профилактика правонарушений несовершеннолетних. – Рио. – 1972. – Вып. 8. – С. 25.

¹⁵ Див.: *Алексеева Л.С.* Залежність відхиленої поведінки школярів від типу неблагополучної сім'ї // Попередження педагогічної запущеності і правопорушення школярів. – М., 1980. – С. 140–141.

¹⁶ Див.: *Фокин В.М., Куликов Г.В., Белоглазов Ю.И.* Борьба с пьянством и тунеядством родителей, имеющих несовершеннолетних детей. – М., 1981. – С. 11.

¹⁷ Цит. за кн.: *Ветров Н.И.* Когда в ответе родители (проблемы правового воспитания). – М., 1973. – С. 124.

¹⁸ Див.: *Каневський Л.Л.* Розслідування і профілактика злочинів неповнолітніх. – М., 1982. – С. 95.

¹⁹ *Картиц И.И.* Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. – М., 1973. – С. 63–68.

²⁰ Див.: *Мишковский Г.М.* Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних. – М., 1959. – С. 30.

²¹ Див.: *Корнищев В.М.* Личность несовершеннолетнего правонарушителя и ее формирование в условиях семейного неблагополучия.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1975. – С. 16.